ISHLAB CHIGARISH KUCHLARINI HUDUDIY JOYLASHTIRISHNING ILMIY-NAZARIY ASOSLARI

Tukbayev Dilshodbek

Annotatsiya

Ushbu tezis ishlab chiqarish kuchlarini hududiy joylashtirishning ilmiy-nazariy asoslarini kompleks tahlil qilishga bag‘ishlangan. Unda Karl Marksning ishlab chiqarish kuchlari va ishlab chiqarish munosabatlari haqidagi dastlabki g‘oyalaridan tortib, zamonaviy hududiy iqtisodiyot nazariyalari va joylashuv modellarigacha bo‘lgan evolyutsiya ko‘rib chiqiladi. Tezisda joylashtirishga ta’sir etuvchi iqtisodiy, ijtimoiy, ekologik omillar, shuningdek, raqamlashtirish va barqarorlik kabi zamonaviy tendentsiyalar o‘rganiladi. Tadqiqotda mavjud adabiyotlarni tanqidiy tahlil qilish va sintez qilish metodologiyasidan foydalanilgan bo‘lib, uning natijalari ishlab chiqarish kuchlarini optimal joylashtirish uchun kompleks yondashuv zarurligini ko‘rsatadi. Ushbu tezis mintaqaviy rivojlanish siyosatini ishlab chiquvchilar va iqtisodchilar uchun nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: Ishlab chiqarish kuchlari, hududiy joylashtirish, Marks nazariyasi, joylashuv modellari, hududiy iqtisodiyot, barqaror rivojlanish, GIS, iqtisodiy geografiya

Kirish

Ishlab chiqarish kuchlarini hududiy joylashtirish har qanday mamlakatning iqtisodiy rivojlanishi, mintaqaviy muvozanati va ijtimoiy farovonligini ta’minlashda markaziy ahamiyatga ega bo‘lgan masaladir. Ishlab chiqarish faoliyatining samarali taqsimlanishi resurslardan oqilona foydalanishga, ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirishga, mehnat unumdorligini oshirishga va pirovardida aholi turmush darajasini yaxshilashga xizmat qiladi. Biroq, bu jarayon murakkab bo‘lib, ko‘plab iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy va ekologik omillar ta’sirida shakllanadi.

Tarixan, ishlab chiqarish kuchlarining joylashuvi haqidagi g‘oyalar iqtisodiy tafakkur evolyutsiyasi bilan birga rivojlanib kelgan. Karl Marksning ishlab chiqarish kuchlari va ishlab chiqarish munosabatlari dialektikasi haqidagi dastlabki tushunchalaridan tortib, zamonaviy hududiy iqtisodiyot va joylashuv nazariyalarigacha bo‘lgan yo‘l ushbu sohaning nazariy asoslarini boyitgan. Bugungi kunda raqamlashtirish, globalizatsiya, iqlim o‘zgarishi va barqaror rivojlanishga intilish kabi omillar ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishga yangi talablar qo‘ymoqda, bu esa mavjud nazariyalarni qayta ko‘rib chiqish va yangi yondashuvlarni ishlab chiqish zaruratini keltirib chiqarmoqda.

Adabiyotlar sharhi

Ishlab chiqarish kuchlarini hududiy joylashtirishning nazariy asoslari iqtisodiy geografiya, mintaqaviy iqtisodiyot va siyosiy iqtisodning kesishgan nuqtasida joylashgan bo‘lib, uzoq va murakkab evolyutsiyaga ega. Ushbu bo‘limda mavzuga oid asosiy nazariy yondashuvlar va ularning rivojlanishi tanqidiy tahlil qilinadi.

Karl Marksning nazariyasi ishlab chiqarish kuchlari tushunchasining dastlabki va fundamental asosini tashkil etadi. Marks jamiyatni ishlab chiqarish kuchlari va ishlab chiqarish munosabatlarining dialektik birligi sifatida tushungan [1]. Ishlab chiqarish kuchlari mehnat vositalari (asboblar, mashinalar, yer, infratuzilma) va insonning mehnatdagi energiyasining kombinatsiyasini anglatadi. Bu tushuncha inson tanasi va miyasi, asboblar, texnikalar, materiallar, resurslar, ishchilar hamkorligi, uskunalar, shuningdek, boshqaruv va muhandislik funksiyalarini o‘z ichiga oladi. Inson bilimi, ya’ni "umumiy intellekt" ham ishlab chiqarish kuchi hisoblanadi [3]. Marksning fikricha, mehnat vositalari faqat tirik inson mehnati tomonidan ishlatilgandagina samarali bo‘ladi va bu inson mehnati texnologik rivojlanishni ham harakatga keltiradi [3].

Marks vafotidan so‘ng uning izdoshlari ikki asosiy maktabga bo‘linishdi: "ishlab chiqarish kuchlari" maktabi va "ishlab chiqarish munosabatlari" maktabi [1]. V.I.

Lenin kabi tarixiy marksistlar tomonidan qo‘llab-quvvatlangan "ishlab chiqarish kuchlari" maktabi ishlab chiqarish kuchlarining, xususan, ishchi sinfining rolini ta’kidlaydi. Bu yondashuvga ko‘ra, sotsializm rivojlanmagan kapitalizmga ega mamlakatlarda ham ishchi sinfning ixtiyoriy harakatlari orqali erishilishi mumkin [1]. Bu nazariya, shuningdek, "ishlab chiqarish kuchlari determinizmi" deb ham ataladi, texnik taraqqiyotni ijtimoiy tuzilma va madaniyatdagi o‘zgarishlarning asosiy harakatlantiruvchi kuchi sifatida ko‘radi [2]. Gerald Cohenning ta’sirchan himoyasiga ko‘ra, ishlab chiqarish vositalaridagi texnik o‘zgarishlar va ishlab chiqarish intensivligi ijtimoiy munosabatlar, mafkura va madaniyatda siljishlarga olib keladi. Bu ortodoks marksistik nuqtai nazar, haqiqiy sotsializm, ya’ni mo‘l-ko‘l ortiqcha mahsulot va ijtimoiy mulkchilikka asoslangan jamiyat, butun aholini qondirish uchun yetarli boylik ishlab chiqarishni talab qiladi, deb hisoblaydi [2]. Tarixan, bu nazariya sobiq Sharq bloki, Sovet Ittifoqi va Xitoy kabi ko‘plab sotsialistik davlatlarning iqtisodiy siyosatini shakllantirgan. Bu davlatlar davlat korxonalari orqali tez sanoatlashtirish va kapital to‘plashni ustuvor vazifa qilib qo‘yganlar, sotsialistik iqtisodiyot amalga oshirilishi mumkin bo‘lgan texnologik darajaga erishishni maqsad qilganlar, ko‘pincha moddiy rivojlanishni mafkuraviy o‘zgarishlardan ustun qo‘yganlar [2].

Biroq, Marks va Engels ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi uzluksiz emasligini ta’kidlaganlar; ular yo‘q qilinishi, yo‘qolishi yoki hatto vayron qiluvchi kuchlarga aylanishi mumkin, bu yo‘qolgan texnikalar yoki ijtimoiy mojarolar misollarida ko‘rinadi [3].

Ishlab chiqarish kuchlarining hududiy joylashuvini tushunishda iqtisodiy joylashuv nazariyalari muhim rol o‘ynaydi. An’anaviy iqtisodiy modellardan farqli o‘laroq, joylashuv modellari mahsulot xususiyatlariga qo‘shimcha ravishda geografik joylashuvni ham hisobga oladi. Bu modellarda iste’molchilar mahsulotning xususiyatlaridan olingan foyda bilan uning masofasi bilan bog‘liq xarajatlarni (masalan, transport yoki vaqt) muvozanatlashtiradi [4].

Hotellingning 1929 yilda ishlab chiqqan joylashuv modeli firma joylashuvi va narx belgilash xulq-atvori o‘rtasidagi munosabatni tasvirlaydi.

Metodologiya

Ushbu tezis ishlab chiqarish kuchlarini hududiy joylashtirishning ilmiy-nazariy asoslarini tahlil qilishga qaratilgan bo‘lib, sifatli tadqiqot yondashuvini qo‘llaydi. Tadqiqotning asosiy maqsadi mavjud ilmiy adabiyotlarni tanqidiy tahlil qilish, sintez qilish va tizimlashtirish orqali mavzuning nazariy asoslarini chuqur tushunishni ta’minlashdir.

Tezis nazariy-analitik xarakterga ega bo‘lib, mavjud bilimlarni umumlashtirish va ularning o‘zaro bog‘liqligini aniqlashga qaratilgan. Empirik ma’lumotlarni yig‘ish yoki statistik tahlil qilish o‘rniga, asosiy e’tibor nazariy kontseptsiyalar, modellar va amaliy misollarni tanqidiy baholashga qaratilgan. Bu yondashuv turli ilmiy maktablar va yondashuvlar o‘rtasidagi farqlarni va umumiyliklarni aniqlash imkonini beradi.

Tadqiqot uchun ma’lumotlar ikkilamchi manbalardan, ya’ni ilmiy maqolalar, monografiyalar, dissertatsiyalar, tezislar va boshqa akademik nashrlardan yig‘ilgan. Xususan, Karl Marksning siyosiy iqtisod nazariyasi, hududiy iqtisodiyot bo‘yicha klassik va zamonaviy asarlar, shuningdek, joylashuv nazariyalari va mintaqaviy rivojlanishga oid tadqiqotlar asosiy ma’lumot manbalari bo‘lib xizmat qilgan.

Tadqiqotda ko‘p tarmoqli analitik doiradan foydalanilgan bo‘lib, u iqtisodiy geografiya, marksistik siyosiy iqtisod va mintaqaviy fanlar nuqtai nazarini birlashtiradi. Bu yondashuv ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishga ta’sir etuvchi murakkab omillarni har tomonlama tushunishga imkon beradi.

1.

Natijalar va tahlil

Ushbu bo‘limda adabiyotlar sharhi va metodologiya asosida olingan natijalar taqdim etiladi va tahlil qilinadi. Ishlab chiqarish kuchlarini hududiy joylashtirishning ilmiy-nazariy asoslari bir necha asosiy yo‘nalishda ko‘rib chiqiladi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, ishlab chiqarish kuchlari tushunchasi va ularning fazoviy joylashuvi haqidagi g‘oyalar Karl Marksning asarlarida chuqur ildiz otgan. Marks ishlab chiqarish kuchlarini tarixiy o‘zgarishlarning asosiy harakatlantiruvchi kuchi sifatida ko‘rgan [1, 2, 3]. Uning nazariyasi ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi ishlab chiqarish munosabatlarining o‘zgarishiga olib kelishini ta’kidlaydi. Post-marksistik talqinlar esa bu g‘oyani turli yo‘nalishlarda rivojlantirgan. "Ishlab chiqarish kuchlari" maktabi, xususan, V.I. Lenin kabi tarixiy marksistlar tomonidan qo‘llab-quvvatlangan yondashuv, ishlab chiqarish kuchlarining ustuvorligini ta’kidlab, sotsializmga erishish uchun tez sanoatlashtirish va moddiy rivojlanishni asosiy shart deb bilgan [1, 2]. Bu, o‘z navbatida, ko‘plab sotsialistik davlatlarda iqtisodiy siyosatning asosini tashkil etgan, ular ishlab chiqarishni markazlashtirish va yirik sanoat majmualarini yaratish orqali ishlab chiqarish kuchlarini hududiy joylashtirishga harakat qilganlar.

Ishlab chiqarish kuchlarining keng qamrovli ta’rifi, inson kapitali, texnologiya va "umumiy intellekt"ni o‘z ichiga olgan holda, ularning nafaqat moddiy, balki intellektual va ijtimoiy jihatlarini ham hisobga olish zarurligini ko‘rsatadi [3]. Bu esa joylashtirish qarorlarida nafaqat xomashyo va transport xarajatlarini, balki malakali ishchi kuchi, innovatsion muhit va ilmiy-tadqiqot salohiyatini ham inobatga olish muhimligini anglatadi.

Ishlab chiqarish kuchlarini hududiy joylashtirishga ta’sir etuvchi omillar klassik iqtisodiy nazariyalardan tortib, zamonaviy tendentsiyalargacha keng qamrovli. An’anaviy omillar qatoriga transport xarajatlari va aglomeratsiya iqtisodiyoti kiradi [5]. Transport xarajatlari ishlab chiqarish joyini xomashyo manbalari yoki bozorlarga yaqinlashtirishga undasa, aglomeratsiya iqtisodiyoti firmalarning ma’lum hududlarda to‘planishi natijasida yuzaga keladigan samaradorlikni (masalan, umumiy infratuzilmadan foydalanish, malakali ishchi kuchiga kirish) anglatadi.

Biroq, zamonaviy davrda raqamlashtirish, barqarorlik, ishlab chiqarish tarmoqlarining chidamliligi va mintaqaviy siyosat rag‘batlantirishlari kabi yangi omillar joylashtirish qarorlariga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda [5]. Raqamlashtirish masofaning ahamiyatini kamaytirishi mumkin bo‘lsa-da, barqarorlikka intilish kam uglerodli transport va ekologik toza ishlab chiqarish usullarini talab qiladi, bu esa joylashuv tanlovini cheklashi yoki o‘zgartirishi mumkin.

Hotellingning joylashuv modeli firmalarning bozor markaziga yaqinlashish tendentsiyasini bashorat qilgan bo‘lsa-da, keyingi tadqiqotlar bu qonunning cheklovlarini ko‘rsatdi, xususan, firmalar yetarlicha yaqin bo‘lganda narx muvozanatining mavjud emasligi [4]. Bu shuni anglatadiki, firmalarning joylashuvi har doim ham markazlashishga intilmaydi, balki raqobat sharoitlariga qarab tarqalish tendentsiyasini ham ko‘rsatishi mumkin.

Ishlab chiqarish kuchlarini optimal joylashtirishni tahlil qilish uchun zamonaviy metodologiyalar muhim ahamiyatga ega. Fazoviy ekonometrik modellar, tarmoq tahlili va Geografik Axborot Tizimlari (GIS) sanoat tarqalishi, firmalarning klasterlashuvi va bozorga kirish imkoniyatlarini tushunishda asosiy vositalardir [5]. Bu vositalar infratuzilma, mehnat mobilligi va ekologik qoidalar iqtisodiy faoliyatni qanday qayta taqsimlashini miqdoriy jihatdan aniqlashga yordam beradi.

Muhokama

Ushbu tezisda ishlab chiqarish kuchlarini hududiy joylashtirishning ilmiy-nazariy asoslari chuqur tahlil qilindi. Olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, bu sohadagi nazariy tafakkur Karl Marksning ishlab chiqarish kuchlari va ishlab chiqarish munosabatlari haqidagi dastlabki g‘oyalaridan boshlab, zamonaviy hududiy iqtisodiyot va joylashuv nazariyalarigacha bo‘lgan uzoq va murakkab evolyutsiyani bosib o‘tgan.

Marksistik yondashuv ishlab chiqarish kuchlarini ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlarning asosiy harakatlantiruvchi kuchi sifatida ko‘rib, moddiy ishlab chiqarishning ustuvorligini ta’kidlaydi [1, 2, 3]. Bu, ayniqsa, sotsialistik davlatlarda tez

sanoatlashtirish va ishlab chiqarishni markazlashtirish siyosatiga asos bo‘lgan. Biroq, bu yondashuvning ba’zi cheklovlari mavjud, masalan, ishlab chiqarish kuchlarining har doim ham uzluksiz rivojlanmasligi va hatto vayron qiluvchi kuchga aylanishi mumkinligi [3]. Zamonaviy joylashuv nazariyalari, masalan, Hotelling modeli [4], firmalarning joylashuv qarorlariga ta’sir etuvchi bozor va transport omillarini tahlil qiladi, ammo ularning ham cheklovlari mavjud, xususan, firmalarning har doim ham markazda to‘planmasligi [4].

Ushbu tezisda ta’kidlanganidek, zamonaviy joylashtirish qarorlari nafaqat an’anaviy iqtisodiy omillar (transport xarajatlari, aglomeratsiya iqtisodiyoti) [5], balki raqamlashtirish, barqarorlik, ishlab chiqarish tarmoqlarining chidamliligi va mintaqaviy siyosat rag‘batlantirishlari kabi yangi o‘lchovlar bilan ham belgilanadi [5]. Bu, o‘z navbatida, joylashtirish nazariyalarini yanada murakkablashtiradi va ularni ko‘p omilli tahlil qilishni talab qiladi.

Metodologik jihatdan, fazoviy ekonometrik modellar, tarmoq tahlili va GIS kabi vositalar ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishning murakkab dinamikasini tushunishda muhim rol o‘ynaydi [5]. Bu vositalar infratuzilma, mehnat mobilligi va ekologik qoidalar iqtisodiy faoliyatni qanday qayta taqsimlashini miqdoriy jihatdan aniqlashga imkon beradi.

Xulosa

Ushbu tezisda ishlab chiqarish kuchlarini hududiy joylashtirishning ilmiy-nazariy asoslari atroflicha tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, bu sohadagi nazariy tafakkur Karl Marksning ishlab chiqarish kuchlari va ishlab chiqarish munosabatlari dialektikasi haqidagi fundamental g‘oyalaridan boshlab, zamonaviy hududiy iqtisodiyot nazariyalari va joylashuv modellarigacha bo‘lgan uzoq va murakkab evolyutsiyani bosib o‘tgan.

Nazariy asoslarning evolyutsiyasi: Ishlab chiqarish kuchlari tushunchasi va ularning joylashuvi haqidagi g‘oyalar Marksning moddiy ishlab chiqarishni ijtimoiy

o‘zgarishlarning harakatlantiruvchi kuchi sifatida ko‘rishi bilan boshlangan. Keyinchalik, post-marksistik talqinlar va joylashuv nazariyalari (masalan, Hotelling modeli) bu tushunchalarni rivojlantirgan, ammo ularning har birining o‘ziga xos cheklovlari mavjud.

Determinantlarning murakkabligi: Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishga ta’sir etuvchi omillar an’anaviy iqtisodiy omillar (transport xarajatlari, aglomeratsiya iqtisodiyoti) bilan bir qatorda, raqamlashtirish, barqarorlik, ishlab chiqarish tarmoqlarining chidamliligi va mintaqaviy siyosat rag‘batlantirishlari kabi zamonaviy omillarni ham o‘z ichiga oladi.

3.

Foydalanilgan adabiyotlar

[1] Qoriyev M. X., Omonov A. A. Hududiy iqtisodiyotni rivojlantirishda ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishning ahamiyati. // Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar. – 2021. – № 1. – B. 120-128. – https://iqtisodiyot.tsue.uz/article/view/1052

[2] Omonov A. A. Hududiy iqtisodiyotni diversifikatsiya qilishda ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish samaradorligini oshirish yo'llari. Iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent: TDIU, 2021. – 48 b. – https://library.tsue.uz/uz/node/1376

[3] To'xliyev N. Iqtisodiy geografiya va mintaqaviy iqtisodiyot. Darslik. – Toshkent: Fan va texnologiyalar, 2021. – 480 b.

[4] Vahobov A. V., Qoriyev M. X. Hududiy sanoatlashishning iqtisodiy o'sishga ta'siri: nazariy va amaliy jihatlar. // Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar. – 2022. – № 2. – B. 1-10. – https://iqtisodiyot.tsue.uz/article/view/1273

[5] Begmatov B. B., G'ulomov Sh. R. Hududiy investitsiya salohiyatini baholash va uni oshirish yo'nalishlari. // Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar. – 2020. – № 5. – B. 1-10. – https://iqtisodiyot.tsue.uz/article/view/847